

ОД КУЛТУРНОТО МИНАТО

Апостол КЕРАМИДЧИЕВ

РЕЗУЛТАТИ ОД АРХЕОЛОШКОТО РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ВО КРАТОВСКО (1977—1978 г)*

Кратовската општина со своите 31 населби го зафаќа западниот дел на Осоговските планини како и сливот на реките Кратовска и Повишница. На север се простира до планинскиот предел на Стражин, опфаќајќи и мал дел од нископланинскиот реон на Страцин, Пендак и Куклица, каде граничи со Кумановската општина. Западната граница спрема Куманово допира до с. Коњух, а на југ граничи со општината Пробиштип при водоразделницата на Жгури и Црни врв.

Кратовскиот крај главно е наведнат спрема југо-запад и поради тоа сите селски населби се делат на планински (горни) и полски (долни). Покрај тоа постои и називот „Шоплук“ за оние селски населби кои се наоѓаат во северните падини на Лисец.

Според Ј. Цвијик,¹⁾ подрачјето на Кратовската општина опфаќа една посебна група планини на Осогово. Од највисокиот врв, Царев врв (Султан тепе) преку Лисец се протега во западен правец голем планински огранок долг околу 30 км., кој завршува со сливот на Кратовска во Крива река. Еден помал огранок има правец кон југо—запад и завршува под Црни врв, во кој се издигаат Мушковски рид, Буковец и Црни врв.

Кратовскиот крај спаѓа во централната еруптивна област на Балканскиот Полуостров и се одликува со многу и интересни вулкански кратери. Во овие кратери се сместени одделни

*) Рекогносцирањето и составувањето на археолошката карта за Кратово се извршени во 1977—1978 год. Во експертата зедоа учество Цоне Крстевски археолог и Јордан Пешев, секретар на СИЗ за клтура на Кратово. Користејќи ја оваа прилика ја искажуваме нашата благодарност на членовите на експертата како и на претседателот на Општината Кратово за укажаната помош во нашата акција.

¹⁾ Ј. Цвијик, Основе за географију у геологију Македоније, књ. I, Београд 1906, с. 158—199.

селски населби, како што се: Кратово, Лесново, Шталковица, Горно Кратово, Грзилевци и други.

Кратово е стар рударски центар на Македонија во кој рударската дејност започнала уште во хеленистичкиот период и се одвивала со прекини во римско време, средниот век и турскиот период. Во минатото мал број рударски центри не само во Македонија туку и на Балканскиот Полуостров го достигнале стопанскиот и културниот просперитет на Кратово, особено развитокот на рударската дејност.

Археолошки материјали и извори за Кратово

На подрачјето на Кратовската општина се зачувани остатоци од стари материјални култури и претставува едно од позначајните краишта на Македонија за археолошки испитувања. Досега се пронајдени археолошки наоди од неколку временски периоди и особено од римско време (епиграфски споменици, статуи, керамика, монети, питоси, рударски алатки и др.).

Врз основа на пронајдениот археолошки материјал (монети од времето на Александар Велики) може да се заклучи дека кај денешниот град Кратово егзистирала утврдена населба, чие име не ни е познато. Некои автори кај Кратово ја лоцираат станицата Транупара²⁾ на главниот римски пат Хераклеа—Стоби—Пауталија, која била оддалечена од Паутапиња (Кустендил) околу 70 км. Општо е прифатено, врз основа на сличноста на името Кратово со споменатата населба Кратискара од византиските извори, дека таа е претходник на денешното Кратово, иако за тоа немаме директни и убедливи докази.

Во средината на XII век во близина на Кратово постоела населба, која најверојатно го носела името Коритос и која била оддалечена од Скопје на еден ден патување. За ова постои податок во „Географијата“ на арапскиот географ Идриз³⁾.

Најраните пишани извори за рударството на Кратово потекнуваат од крајот на XIII век кога овој дел од Македонија бил вклучен во рамките на српската држава. Тогаш била обновена рударската работа од саските рудари, која продолжила и во турскиот период.

Од постарите автори, кои се бавеле со проучувањето на рударството и металургијата на Кратово и воопшто на неговата историја, треба да се споменат: Ј. Цвијиќ и К. Јиречек⁴⁾.

²⁾ Ф. Папазоглу, Македонски градови у римско време, Скопје 1957, с. 84, 245.

³⁾ Б. Недков, Бугарија и соседните земји през XII век според Идриз, Софија 1960, с. 37.

⁴⁾ К. Јиречек, Историја Срба, кн. I—II. Београд 1923.

По нив во 1931 година Ст. Симиќ во својата монографија за Кратово оставил многу податоци за Кратово и за неговата околина како и за соседното Злетово⁵⁾.

Во поново време е изведено археолошко рекогносцирање како и едно кратко ископување на локалитетот Градиште, с. Секулица⁶⁾. Резултатите што ги објавуваме од оваа интервенција расветлуваат некои проблеми од доцноримскиот период. Инаку, со средновековните споменици на културата на Кратово и со неговото старо рударство се бавеле и други автори: С. Радојчиќ⁷⁾, Ск. Ризај⁸⁾, Ј. Иванов⁹⁾, Вл. Скариќ¹⁰⁾, К. Петров¹¹⁾, кои во своите интерпретации расветлуваат некои проблеми од историјата и особено за рударството на Кратовскиот крај.

Кратово во светлината на археолошките испитувања

Низ Кратовската општина која го зафаќа западниот дел на Осогово и дел од долината на Крива река, во минатото поминавала една патна магистрала, која ја поврзувала со долините на Брегалница, Струма и Вардар. Поради тоа овој крај во текот на својата историја повеќе или помалку бил изложен на културното влијание од сите страни и особено на влијанијата од Подунавјето и Медитеранот.

Зачувани се многу траги од старо време и тоа наоѓалишта со остатоци од неолитски, антички и средновековни населби. На овој терен се откопани и разни алатки, епиграфски споменици, статуи, керамика, оружје и други предмети. Во овој крај егзистирале неколку населби уште во неолитскиот период. Но најголемиот број од регистрираните локалитети се однесуваат до римската епоха.

Праисториска епоха

Од праисториските материјални култури во Кратовско, има остатоци на неколку места, но истите, досега не биле предмет на научни проучувања. Досегашните рекогносцирања потврдуваат дека влијанието и распространетоста на праистори-

⁵⁾ Н. Вулиќ, Споменик ХСVIII бр. 212, 213.

⁶⁾ А. Керамидчиев, Злетовска област (II дел), Скопје 1974 с. 135—208.

⁷⁾ С. Радојчиќ, Црква у Коњуку, Зборник радова, Визант. Института I, Београд 1952.

⁸⁾ Ск. Ризај, Рударство Косова од XV до XVIII век, Приштина 1968, с. 181—188.

⁹⁾ И. Иванов, Северна Македонија, Софија 1906, с. 195—200.

¹⁰⁾ В. Скариќ, Старо рударско право и техника у Србији и Босни, Београд 1939.

¹¹⁾ К. Петров, Ставродекорација од Коњуку, Зборник на археол. музеј, Скопје кн. II, Скопје 1958, с. 31—48.

ските култури достигнало и до долината на Славиште (Крива река) и седловината на Црни врв. Крајната праисториска населба (остатоци од неа), која егзистирала во долината на Славиште, се наоѓа на една чука, на десниот брег на Крива река, до с. Ранковци (лок. Камлеш). Погоре по текот на оваа река, до границата спрема Бугарија, досега не се откриени остатоци од други праисториски населби. Од тоа може да се заклучи дека не постоеле услови во праисториско време за населбински живот во горниот дел на Крива река.

За присуството на праисторискиот човек во кратовското подрачје потврдуваат пронајдените камени секири на локалитетот Градиште, с. Секулица. Во планинскиот предел на Црни врв се откриени неколку пештери (уништени од рудникот „Силекс“), кои најверојатно биле користени за живеалишта или за лов од праисториските луѓе. Пронајдените секири се направени од кремен, кој изобилува на овој терен и особено во Пробиштипско. На овие наоди досега од населението на околните села не се обрнувало внимание така што многу археолошки наоди неповратно пропаднале¹²⁾.

Со развитокот на материјалната култура, праисториските луѓе ги напуштиле пештерните живеалишта на Црни врв и се населиле на погодни места под планините, покрај Повишница, Крива река и Киселица (Пробиштипско). Две од овие најрани населби биле лоцирани во атарот на с. Шопско Рудари, а третата во близина на с. Трновец. Тие се наоѓале на ниски чуки и во близина на извори со обилна вода. Ниту една од овие населби не се наоѓа на рамна месност, факт што покажува дека кога егзистирале овие населби времето било немирно.

На површината на овие праисториски населби се зачувани многу фрагменти од сива и црвена керамика. Се среќаваат фрагменти од керамични садови од разни големини и со разновидна профилација.

Хеленистички период

Од хеленистичкиот период на овој терен се пронајдени неколку сребрени тетрадрахми, ковани за време на Александар Велики. Како случајни наоди, тие покажуваат дека кај Кратово постоела населба која егзистирала благодарение на рударската дејност и подоцна, во римскиот период, кога во Кратово и неговата околина се одвивала обемна рударска експлоатација на бакарна и оловна руда и благодарение на тоа овде се развил значаен рударски и стопански центар. Инаку, во кратовското еруптивно подрачје се среќаваат во изобилство лежишта на оловна, бакарна и железна руда, но самород-

¹²⁾ А. Керамидчиев, н. д. с. 179.

ни лежишта на бакар на овој терен не се откриени. За време на рекогносцирањето се пронајдени остатоци (згури) од топлиничарска дејност, во кои останал бакар до 1,6% (Г. Кратово) и до 2% (Кратово).

Римски период

Кратовскиот крај потпаднал под римска власт во времето на Октавијан Август, кога бил ставен крај на долгогодишните борби што ги воделе римските легиони против Дарданците, Медите и Дентелетите. Тогаш завршиле непријателствата меѓу Рим и племињата од северна Македонија и бил воспоставен мир, кој траел сè до III век.

Во римско време, особено по II век, настанале големи промени во стопанството и трговијата и започнала рударска и металуршка дејност не само во Кратово туку и на повеќе места низ Македонија¹³). Старите населби затечени од Римјаните го продолжиле својот живот кога со отворањето на рудниците и со доаѓањето на римски колонисти биле основани голем број селски населби.

Во доцноримско време започнале да се организираат населби и по високите падини на Осогово, какви што не постоеле во праисториското време. Како резултат на тоа по високите и непристапни ридови и чуки биле изградени јаки утврдувања (градишта) наменети за одбрана на населбите и рудниците. Бројот на градиштата се зголемил и во рановизантскиот период кога балканските области биле изложени на напади од северните варварски племиња¹⁴).

Согласно римските закони сите рудници станале сопственост на државата особено оние за злато и сребро¹⁵). Притоа лицата кои ги експлоатирале, биле обврзани само со половина данок, што порано го плаќале на македонските владетели. Оваа мерка била видливо насочена кон создавањето поголем интерес при експлоатацијата на рудниците.

Благодарение на интензивната работа во рудниците се развивале голем број рударски населби како и занаетчиството и трговијата. Стопански подем бил забележан во сите гранки на стопанството, особено во производството на керамички производи.

¹³) А. Керамидчиев, За старото рударство во Мариново, сп. МАА бр. 2, Скопје 1976, с. 237—247; како и МАА бр. 4 с. 113—126. Најобемна експлоатација на железна руда е вршена во Мариново, каде се зачувани многу траги (згури и јами) од римско рударство.

¹⁴) Прокопиј, автор од VI век во книгата за градиштата (De aedificiis) ги опишува изградените и обновените стари градишта за време на Јустинијан I во Македонија, Дарданија и соседните области.

¹⁵) Liv. XLV 29, 11; Види Ф. Папазоглу н. д. с. 48.

Најголемата рударска населба се наоѓала на местото каде што денес лежи Кратово. Големiot број рударски јами, остатоците од топена оловна, бакарна и железна руда како и археолошкиот материјал што е пронајден досега, убедливо сведочат за големiot развoтoк на материјалната култура во овој крај.

Друга пак рударска населба се развила на високиот рид Градиште, с. Секулица, на 3 км. оддалеченост од месноста Згyри. На ова место се пронајдени директни и индиректни материјални докази (рударски алатки и опрема, керамика, питоси, монети) за постоењето на рударска активност во римско време. Од рановизантискиот период потекнуваат две големи остаци со монети (златни и бронзени)¹⁶).

Рударска населба егзистирала и во атарот на Горно Кратово. Кај месноста Рекарци, до брегот на Кратовска река, се зачувани многу остатоци од неа. Во месноста Грамади, каде што е откриена некропола, била откопана една бронзена статуетка со претстава на Меркуриј, која претставува редок и интересен наод од римско време.

Но најголемата градска населба на Кратовското подрачје се наоѓала во атарот на с. Коњух, до бреговите на Крива река. Таа била лоцирана на ридот Градиште и на пространата тераса во подножјето на ридот. Била оградена со јак бедем, граден со камен и малтер со дебелина од 2 м, кој оградувал простор од 500 x 500 м. Таму се наоѓал централниот односно утврдениот дел на населбата, додека другиот дел од неа бил лоциран на десниот брег на Крива река, зафаќајќи го атарот на с. Демонци. Во тврдината биле откопани темелите од неколку јавни згради, од кои биле откриени бази, колони, капители и др. архитектонски делови како и неколку епиграфски споменици, потоа, питоси керамични садови, монети и др. од римско време¹⁷).

Некрополата на оваа градска населба се наоѓала на десниот брег на реката, кај денешното село Батевци и од неа при oraњето биле извадени епиграфски и други споменици, а се пронајдени и други археолошки предмети.

На една тераса, источно од ридот Градиште се зачувани рушевините на една ранохристијанска базилика (ротонда)¹⁸). Нејзините ѕидови на места се зачувани до 2 м. висина и покрај нив има неколку капители, колони и бази правени од травертин. Овој стар објект предизвикувал голем интерес во ми-

¹⁶ А. Керамидчиев; Нумизматичка оставина на златни монети од с. Секулица, Гласник на ИНИ бр. 1, Скопје 1982, с. 241—248.

¹⁷ Н. Вулић, Споменик ХСVIII бр. 212—213; А. Керамидчиев, Новооткриени споменици од Кратовско, Жива антика кн. I, Скопје 1973, с. 149—154.

¹⁸ К. Петров, н.д. с. 31—48.

натото и со неговата историја, архитектура и ставродекорација се занимавале многу научници.

Името на градската населба кај Коњух не е познато во науката и е оставено на отворена претпоставка. Не може со сигурност да се каже дали на овој локалитет од Јустинијан I била подигната населбата Јустинијана Прима, бидејќи не се откриени убедливи докази за тоа. Но врз основа на археолошкиот материјал и особено на пронајдените епиграфски споменици и монети, може да се заклучи дека таа егзистирала во текот на I—VI век кога по доаѓањето на Словените била напуштена.

Егзистенцијата на градот кај Коњух треба да се поврзе со развитокот на рударството во Кратовско како и со богатото земјоделско подрачје источно од Куманово и Средорек, кое влегувало во територијата на овој антички град. Покрај него поминувал главен пат во римско време, кој ги поврзувал Скупи со Пауталија и Сердика.

Римскиот пат од Скупи за Пауталија на исток од Куманово не водел по трасата на денешниот пат, туку покрај Крива река, каде егзистирале голем број селски населби, од кои остатоци се зачувани и денес. Неговата траса приближно водела по десниот брег на Пчиња и Крива река, покрај денешните села Шупли Камен, Клевовци, Бељаковци кон Коњух, каде ја поминувал реката и понатаму се движел на исток покрај селата Вакав, Крилатица и Опила. Излегувајќи од теснините на Средорек кај Опила овој пат ја прекосувал долината на Славиште и водел на исток по текот на Крива река. По високите ридови од двете страни на реката во римско време биле изградени јаки утврдувања (градишта), од кои се зачувани многу остатоци (темели од бедеми и од згради керамика, питоси и покривни керамици).

На еден епиграфски споменик, објавен од Н. Вулиќ, се споменува името на царинарницата ЛАМУДЕНЗИС¹⁹⁾. Таа се наоѓала до пограничното подрачје кон провинцијата Тракија и била наменета за контролирањето на патниот сообраќај по долината на Крива река. Најверојатно е дека оваа царинарница била оддалечена околу 30—40 км. од местото каде што е пронајден споменикот (с. Лопата, Кумановско) и се наоѓала на подрачјето на Кратово. Но не е исклучено името Ламудензис да се однесува до градската населба кај Коњух.

Поголемиот број селски населби во римско време биле лоцирани покрај Крива река, Кратовска река и Повишница, каде постоеле поволни услови за населбински живот. На нивните локалитети денес се зачувани многу траги (керамика, керами-

¹⁹⁾ Н. Вулиќ, Споменик LXXV бр. 155.

ди, питоси) и остатоци од градежен материјал. Во повеќето случаи овие населби се наоѓале во близина на своето градиште.

Ранохристијански базилики се регистрирани во атарот на с. Коњух и кај с. Филиповци (св. Илија). На три места во Кратовскиот крај се зачувани остатоци од ранохристијански цркви, каде што се пронајдени и археолошки предмети.

И во непристапните планински ридови, покрај населбите, биле подигнати градишта за одбрана. Вкупно во кратовската општина се регистрирани остатоци од градишта на 16 места. Кај овие градишта видливи се основите од мали згради, уклесани во карпата (шкрилен) и со многу рушевини околу нив. На некои места биле изградени резервоари за вода со капацитет повеќе од 50 м³. Скоро во сите градишта се пронајдени големи и мали питоси како и фрагменти од нив, како и од керамика и покривни керамиди. Само во градиштето на с. Секулица биле откопани повеќе од 100 питоси.

За време на рекогносцирањето биле откриени 7 некрополи од римско време, кои зафаќаат мал простор. При копање и риџање од гробовите биле извадени епиграфски и други споменици како и други археолошки материјали.

Apostol KERAMIDČIEV

RESULTS FROM THE ARCHEOLOGICAL INVESTIGATION IN THE REGION OF KRATOVO

Summary

Kratovo is a town — a monument of the old mine exploitation and technics and its name is closely connected with the lightest epoch of the economic prosperity of Macedonia in the past centuries, i.e. to those peoples which reigned in it using their material sources. In the past, a very small number of mine centres not only in Macedonia but all over the Balkans, reached the historical fame of Kratovo. The long century history of Kratovo began since the ancient times, when the mining activity reached its climax.

On the base of the data from the investigations of the remains of the material cultures found in the region of Kratovo, we can conclude that the oldest settlements have been organised since the neolith of the ancient history and they have been located on low hills, not on plain which confirm the supposition that the time when they existed was very turbulent for existence. The ceramic fragments, which could be met on the 3 ancient historic localities have got analogies with the ceramics from the

region of Kumanovo and from the Bregalnica valley. Besides the ceramics material, which abounds here, some fragments of stone axes might be found.

From the Roman period totally 38 localities have been registered which refer to settlements, towns, necropolis and churches. A lot of remnants from ceramics with different size and profiles have been preserved, then remains from roof tiles and pitossis. Most pitossis have been discovered on the higher hills, where in late Roman time towns for defence have been organized. Remnants from town settlements have been registered near Kratovo and near the village of Konjuh. Especially at the locality Gradište, near Konjuh remains of a great town settlement have been kept, whose name is still unknown in the science.